

BİZANS SANATINDA SON AKŞAM YEMEĞİ SAHNESİ: KAPADOKYA BÖLGESİ'NDE BULUNAN İKİ ATİPİK ÖRNEK*

THE LAST SUPPER SCENE IN BYZANTINE ART: TWO ATYPICAL EXAMPLES FROM THE CAPPADOCIA REGION

 Merve KALAFAT YILMAZ¹

¹ Arş. Gör., Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi, merve.kalafatyilmaz@istanbul.edu.tr

Geliş Tarihi / Date Applied
30.04.2024

Kabul Tarihi / Date Accepted
18.06.2024

ÖZET

Kanonik İnciller; Matta (26:17-29), Markos (14:12-26), Luka (22:7-38) ve Yuhanna (13:1-35) İncilleri İsa'nın passio sahnelerinden biri olan Son Akşam Yemeği'nin ikonografik kaynaklarıdır. Bizans sanatında Son Akşam Yemeği sahnesi İsa'nın ekmek ve şarabı kutsayarak on iki havariye sunduğu litürjik yemek temasını gösteren tasvirlerdir. 6. yüzyıl öncesine tarihlendirilen erken örnekler ökaristiyi sembolize eden sahnelerin ötesine geçmemektedir. Bu nedenle Son Akşam Yemeği sahnesinin ikonografik değişim ve gelişimini 6.-14. yüzyıllar arasındaki örnekler üzerinden incelemek mümkündür. Bu yüzyıllarda mozaik, fresko, ikona, el yazması ve küçük el sanatları gibi farklı türden pek çok örnek bulunmaktadır. Tüm bu geniş çerçevedeki örnekler incelendiğinde, Kapadokya Bölgesi'nde yer alan Kokar Kilise ve Yılanlı Kilise'deki Son Akşam Yemeği sahnesini tasvir eden iki fresko örneğin diğer sahnelerden ikonografik olarak ayrıldığı açıkça görülmektedir. Günümüze fragmanlar halinde ulaşabilmiş bu iki fresko, Son Akşam Yemeği'ni tasvir eden nadir örneklerdir. Söz konusu iki kilisede yer alan sahneler, Bizans sanatında şeytan figürü betimi olan ve benzerine rastlanmayan iki önemli sahneyi içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Bizans Sanatı, Son Akşam Yemeği, Kapadokya, İkonografi.

ABSTRACT

The canonical Gospels -Matthew (26:17-29), Mark (14:12-26), Luke (22:7-38), and John (13:1-35)- are the iconographic sources of the Last Supper, one of the passion scenes of Jesus. The Last Supper in Byzantine art depicts the liturgical meal theme where Jesus blesses bread and wine and offers them to the twelve apostles. Early examples dating back to the 6th century do not extend beyond scenes symbolizing the Eucharist. Consequently, the iconographic evolution and development of the Last Supper scene can be examined through examples from the 6th to the 14th centuries. During these centuries, numerous examples can be found in various forms, such as mosaics, frescoes, icons, manuscripts, and small handicrafts. When all these examples are examined within this broad context, it is evident that the two frescoes depicting the Last Supper in Kokar Church and Yılanlı Church in Cappadocia are iconographically distinct from other scenes. These two frescoes, which have survived in fragments to the present day, are rare examples of the Last Supper depiction. The scenes in these two churches contain significant portrayals of the devil figure, unparalleled in Byzantine art.

Keywords: Byzantine Art, The Last Supper, Cappadocia, Iconography.

* Bu makale, 2017 yılında, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Yüksek Lisans Programı kapsamında, Doç. Dr. Özgü ÇÖMEZOĞLU UZBEK danışmanlığında yapılan, "Kapadokya Bölgesi Bizans Dönemi Kiliselerinde Son Akşam Yemeği Konulu Duvar Resimleri" başlıklı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

1. GİRİŞ

Son Akşam Yemeği, İsa'nın çarmıha gerilmeden hemen önce on iki havarisi ile birlikte yediği son yemektir. Yemek sırasında, İsa'nın çarmıha gerilmesinin sebebi olan ihanet ve bu ihaneti gerçekleştirecek olan havari anlatılmaktadır. Kanonik İnciller¹'de olayın nasıl gerçekleştiği detaylı bir şekilde aktarılmaktadır. İhanet edecek olan havarinin açıklanmasından sonra, İsa'nın ekmek ve şarabı kutsayarak havarilerine sunması Hristiyanlığın temel dini törenlerinden biri haline gelmiştir. İsa'nın Son Akşam Yemeği'nde yaptıklarının anısına bir tekrar niteliği taşıyan bu ayin, Bizans'ta "Liturji" (Λειτουργία) ya da "İlahi Liturji" (η Θεία Λειτουργία) olarak adlandırılmaktadır² (Acara, 1998: 188). Son Akşam Yemeği'nin dini bir litürjik yemek olarak ilk kez anlatımı, Paulos'un Korintliler'e yazmış olduğu ilk mektupta (1. Korintliler 10-11) görülmektedir. Bizans sanatında 6. yüzyıldan itibaren betimlenen Son Akşam Yemeği sahnelerinde, İsa'nın havarilerine ekmek ve şarabı kutsayarak sunduğu litürjik yemek teması işlenmektedir.

Bu çalışmada önce sahnenin ikonografisine kaynaklık eden Kanonik İnciller'deki Son Akşam Yemeği sahnesine ait anlatımlar detaylı olarak incelenmiştir. Son Akşam Yemeği sahnesinin betimlenmesinde ön plana çıkan ikonografik özelliklere referans olan anlatımlar üzerinde durulmuştur. Erken, Orta ve Geç Bizans dönemini kapsayacak şekilde pek çok duvar resmi, mozaik, el yazması, ikona ve küçük el sanatları eserleri taranmıştır. Yapılan araştırmanın ardından, Son Akşam Yemeği sahnesinin yüzyıllar içerisinde göstermiş olduğu gelişim ve değişim, seçilen örnekler üzerinden aktarılmaya çalışılmıştır.

Kapadokya Bölgesi Bizans dönemi kiliselerinde yapılan kaynak ve arazi araştırmaları sonucunda, yirmi üç kilisede günümüze ulaşabilmiş Son Akşam Yemeği sahnesi tespit edilmiştir. Tespit edilen sahneler arasında, İhlara Vadisi'nde yer alan Kokar Kilise ve Yılanlı Kilise'deki Son Akşam Yemeği sahnelerinin, diğer sahnelerden ikonografik olarak ayrıldığı belirlenmiştir. Çalışmada verilen temel bilgilerin ardından, bu iki atipik sahnenin ikonografisinin incelenerek Bizans sanatı içindeki önemini vurgulamak amaçlanmaktadır.

2. SON AKŞAM YEMEĞİ SAHNESİNİN İKONOĞRAFİK KAYNAKLARI

Son Akşam Yemeği sahnesinin ikonografik kaynağını Konik İnciller; Matta (26:17-29), Markos (14:12-26), Luka (22:7-38), Yuhanna (13:1-35) İncilleri oluşturmaktadır. İsa'nın passio/çile sahnelerinden biri olan Son Akşam Yemeği sahnesi, Sinoptik İncillerde hemen hemen benzer ifadelerle anlatılmaktadır. İsa'nın çarmıha gerilmeden önce havarileri ile birlikte yediği son yemek, Sinoptik İnciller'deki anlatıma göre Fısıh ya da Hamursuz Bayramı³'nin birinci günü gerçekleşmiştir (Matta, 26:17; Markos, 14:12; Luka, 22:7). Luka İncili'ndeki anlatıma göre, İsa yemeği hazırlaması için havarileri Petrus ve Yuhanna'yı göndermiştir (Luka, 22:12). Markos İncili'nde, yemeği hangi havarilerin hazırladığı anlatılmamakla birlikte İsa'nın iki havariyi yemek hazırlamak üzere gönderdiği aktarılmaktadır (Markos, 14:13). Matta ve Yuhanna İncilleri'nde ise yemeği kimin hazırladığından bahsedilmemektedir. Yemeğin nerede geçtiğine dair betimlemeleri Markos ve Luka İncilleri'nde görmekteyiz. Markos İncili'nde, "hazırlanmış yukarı

¹ Kanonik İnciller kilise tarafından kabul görmüş dört İncil olan Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleri'dir. Ayrıca Matta, Markos ve Luka metinlerinin benzerlikleri dolayısıyla Sinoptik İnciller olarak adlandırılmaktadır. Yuhanna İncili İsa'nın söylediklerini anlatması ve simgesel anlatım biçimi yönüyle diğer Kanonik İnciller'den ayrılmaktadır.

² Bizans'ta "Liturji" ya da "İlahi Litürji" olarak adlandırılan Ökaristi, Hristiyan litürjisinin ana ayinidir.

³ Yahudilerin Mısır firavununun zulmünden kurtulmaları anısına her ilk baharda kutladıkları bayramdır. Eski Ahit, Çıkış 12:29-51'da geçmektedir.

*katta büyük bir oda*⁴” ifadesi yer alırken; Luka İncili'nde “*döşenmiş yukarı katta büyük bir oda*” şeklinde benzer bir ifade kullanılmıştır (Markos, 14:15, Luka 22:12). Matta ve Yuhanna İncilleri'nde ise yemeğin yerine dair bilgi bulunmaktadır. Yemeğin akşam vakti hazırlandığı bilgisini Matta ve Markos İncilleri'nden öğrenmekteyiz (Matta, 26:20; Markos, 14:17). Kanonik İnciller arasında Son Akşam Yemeği'nin yeri, zamanı ve hazırlık aşaması konusunda en detaylı betimleme Luka İncili'nde yer almaktadır (Luka, 22:7-13). Yemeğin hazırlık aşamasının aktarımından sonra, Son Akşam Yemeği sahnesinin ikonografisini belirleyen ana tema aktarılmaktadır. İsa akşam olduğunda havarileri ile birlikte hazırlanan yemeğe oturmuştur. Yemekte, havarilerinden birinin onu ele vereceğini söylemiştir. Matta, Markos ve Yuhanna İncilleri'nde, İsa'nın havarilerinden birinin kendisini ele verecek olması hemen hemen aynı ifadelerle anlatılmaktadır (Matta, 26:21; Markos, 14:18; Yuhanna, 13:21). Luka İncili'nde ise; İsa'nın kendisini ele verecek olan havariyi biliyor olmasından söz edilmemektedir. Matta ve Markos İncilleri'nde İsa'nın havarilerinden birinin onu ele vereceğini söylemesi üzerine tüm havarilerin üzüntü içerisinde İsa'ya, “ben miyim?”, diye sordukları aktarılmaktadır (Matta, 26:22; Markos, 14:19). Luka İncili'nde farklı olarak her bir havarinin kendi aralarında ihanet edecek olanın kim olduğunu soruşturmaya başladıkları geçmektedir (Luka, 22:23). Yuhanna İncili'nde ise bu olay farklı anlatılmaktadır. Petrus, İsa'ya ihanet edecek olanın kim olduğunu o sırada İsa'nın göğsüne yaslanmış olan havariden⁵ sormasını istemektedir (Yuhanna, 12:24-25). İsa, Sinoptik İnciller'de benzer ifadelerle kendisini ele verecek olan havariyi açıklamaktadır: “*Beni ele verecek olan benim ile elini sahana bandırandır.*” (Matta, 26:23); “*Benimle sahana banan Onikilerden biri.*” (Markos, 14:20); “*Fakat işte, beni ele verenin eli benimle beraber sofradadır.*” (Luka, 22:21), şeklinde aktarılmaktadır. Yuhanna İncili'nde ise Sinoptik İnciller'den farklı olarak ihanet edecek olan havarinin ismi, İskariyotlu Simun'un oğlu Yahuda olarak net bir biçimde geçmektedir (Yuhanna, 13:26). İsa ihanet edecek olan havariyi açıkladıktan sonra ekmek ve şarabı kutsayarak havarilerine sunmaktadır. İşte Son Akşam Yemeği'nde gerçekleşen bu sunuş, ekmek ve şarabın İsa'nın bedeni ve kanı olarak kutsandığı dini bir ritüel haline gelmiştir. Bu ritüel, İsa'nın Son Akşam Yemeği'nde yapmış olduklarının anısına tekrar niteliği taşıyan Ökaristi (εὐχαριστία) ayinidir (Taft, 1991: 737-38).

Oniki havari⁶ Sinoptik İnciller'de geçtiği üzere sırasıyla; Simun Petrus, Andreas, Zebedi'nin oğlu Yakub, Yuhanna, Filipus, Bartolomeus, Thomas, Matta, Alfeus'un oğlu Yakub, Taddeus ya da Yakub'un oğlu Yahuda, Gayyur Simun ve Yahuda İskariot'dur (Matta, 10:2-4, Markos, 3:14-19, Luka, 6:1-16). Ayrıca havarilerin isimlerinin dışında pek çok kez Kanonik İnciller'de, “Onikiler” (δώδεκα), öğrenci anlamına gelen “Şakirtler” (μαθηταὶ) ve Yahuda İskariot'un ihanetinden sonra “Onbirler” (ένδεκα) olarak geçtiği görülmektedir (Ulutürk, 2005:42). Simun Petrus, İsa'ya ilk inanan havari olması dolayısıyla her zaman ilk sırada yer almaktadır. Andreas, Petrus'un kardeşidir ve İsa onları ağ atarken görüp ardından gelmelerini istemiştir. Petrus ve Andreas ağlarını bırakarak İsa'nın peşinden gitmişlerdir. İsa, Yakub ve Yuhanna'yı babaları ile birlikte bir kayıkta ağlarını onarıırken görmüştür. Onlara da kendisini takip etmelerini söylemiştir. Yakub ve

⁴ Grekçe “ἀνάγειον” / “yukarı kat”ın kime ait olduğu bilinmemektedir. Yemeğin gerçekleştiği üst katın Markos'un annesinin ya da Barnaba'nın kız kardeşinin evi olabileceği düşünülmektedir.

⁵ Son Akşam Yemeği yendiği sırada İsa'nın göğsüne başını yaslamış olan havari Yuhanna'dır. Yuhanna İncili 21:20'de ayrıca bahsedilmektedir.

⁶ “Havari”, sözlük anlamı beyaz olmak, iyice beyazlatmak manasındaki Arapça “haver” kökünden türetilmiştir. Türkçe'de “havari” kelimesi dost, arkadaş, taraftar, seçilmiş, kendisini bir davaya adayan, bir kimseye yardım eden anlamlarına gelmektedir. Grekçe “ἀπόστολος”, apo ve stello kelimelerinin birleşiminden oluşan “apostello” yani birini bir amaç için başka bir yere göndermek anlamına gelmektedir.

Yuhanna da babalarını ve onardıkları ağlarını bırakıp İsa'yı takip etmişlerdir (Matta, 4:17-22). Yuhanna dört İncil yazarından biridir. İsa Filipus ile Beytsayda'da karşılaştıklarında, Filipus onun Nasıralı İsa olduğunu anlayıp ardından gitmiştir (Yuhanna, 1:43-51). Bartolomeus hakkında detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Thomas, "Kuşkucu Thomas" olarak bilinmektedir. İsa'nın dirildiğini söyleyen havarilere inanmadığı ve İsa'nın elindeki çivi deliğine parmağını koymadan ve böğrüne elini bastırmadan inanmayacağını söylediği için kuşkucu olarak anılmaktadır (Yuhanna, 20:24-29). İsa, Matta'yı Kefernahum'da Romalılar'ın emrinde gümrük memuru olarak çalışırken görmüştür. Ardınca gelmesini istediğinde hemen işini bırakıp İsa ile birlikte gitmiştir (Matta, 9:9; Markos, 2:14; Luka, 5:27). Matta da Yuhanna gibi dört İncil yazarlarından biridir. Alfeus'un oğlu Yakub ile ilgili boyu kısa olduğu için "Küçük Yakup" olarak da adlandırıldığı dışında detaylı bir bilgi bulunmamaktadır (Markos, 15:40). Taddeus ve Gayyur Simun ile ilgili de havari olmaları dışında çok fazla detaya rastlanmamaktadır. Havarilerin sonuncusu olan Yahuda İskariyot, İsa'yı otuz gümüş karşılığında ele vermiştir. İsa'yı yakalayan Yahudiler onu Vali Pilatus'a teslim etmişlerdir. Yahuda yaptıkları yüzünden pişman olup kendini asmıştır (Matta, 26:14-16; 27:1-5). Sonrasında Yahuda'nın yerine havari olarak Mattias seçilmiştir. Kanonik İnciller'de Petrus, Zebedinin oğlu Yakub ve Yuhanna havariler arasında en çok öne çıkan isimlerdir. Petrus, İsa'ya ilk inanan havari olması ve İsa'nın göğe çıkışından sonra havarilerin başına geçmesi dolayısıyla havariler arasında en önemlisidir (Cilalı, 1997: 514).

3. BİZANS SANATINDA SON AKŞAM YEMEĞİ SAHNESİ GELİŞİMİ

Erken Hristiyan sanatında Son Akşam Yemeği sahnesine rastlanmamaktadır. Bunun yerine daha çok ökaristiye sembolize eden ekmek ve balık betimleri, kana düğünü ve balıkların çoğaltılması gibi sahneler kullanılmıştır (Schiller, 1971: 27). Bizans sanatında en eski Son Akşam Yemeği sahnesi betimi, Eduard Dobbert'e göre; (1981: 183) Milano Katedrali hazinesinde yer alan 5. yüzyıla tarihlendirilen bir diptiktir (Görsel 1.). Bu diptikte henüz tam bir Son Akşam Yemeği sahnesi betimi görülmemekle birlikte, dört kişinin yarım daire şeklinde bir masa etrafında oturduğu bir yemek sahnesi tasvir edilmiştir. (Vroom, 2007: 193). Figürlerin kim olduğu ile ilgili ikonografik bir çözümleme yapmak mümkün değildir. Sahnede dikkat çekici özelliklerden biri figürlerin sedirin ön kısmında yer alan hilal biçimindeki mindere yaslanarak oturmalarıdır. Sahnedeki *stibadium*⁷ adı verilen yarım daire şeklindeki sedir ve figürlerin uzanarak betimlenmesi Roma geleneğinden gelmektedir. Masanın üzerinde çapraz çentikli ekmekler, ortada geniş bir kâse içerisinde büyük bir balık⁸ bulunmaktadır. Ayrıca figürlerden biri elinde kadeh ile betimlenmiştir.

⁷ Stibadium, Roma'da kullanılan bir sofraya ve oturma düzenidir. Roma'da yaygın olarak "triclinium" kullanılırken 4. yüzyıldan sonra yerini stibadium almıştır. Stibadium düzeninde "sigma" (Greek alfabesindeki "C" harfi) şeklinde bir sedir ve masa kullanılmaktadır.

⁸ Grekçe, "ΙΧΘΥΣ" ya da "ΙΧΘΥC", balık demektir. Bu kelime "Ἰησοῦς Χριστός, Θεοῦ Υἱός, Σωτήρ", "Mesih, İsa, Tanrının Oğlu, Kurtarıcı" anlamına gelen İsa'nın sıfatlarının baş harflerinden oluşan bir kelimedir. Bu nedenle İsa'yı sembolize etmektedir.

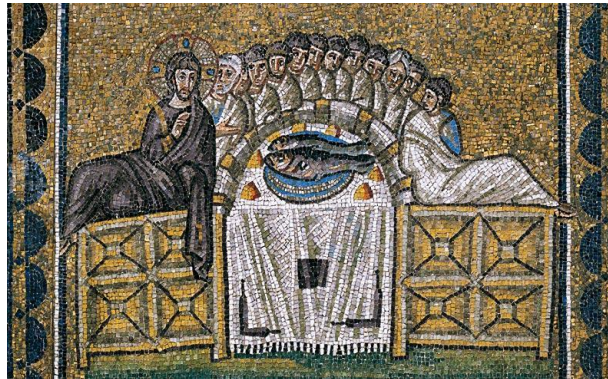
Görsel 1. Milano, Tesoro del Duomo, Milano diptiği, fildişi, 5. yy. Son Akşam Yemeği Sahnesi.

Kaynak: Vroom, 2007: 208.

6. yüzyıla tarihlendirilen Saint Apollinare Nuovo Kilisesi (Görsel 2.)'nde yer alan mozaik ve Codex Purpureus Rossanensis (Görsel 3.) el yazmasında yer alan iki erken Son Akşam Yemeği sahnesi örneğinde, İsa'nın on iki havari ile birlikte resmedildiği tam bir betim görmek mümkündür. Her iki örnekte de *stibadium* düzeninde oturan İsa ve on iki havari resmedilmiştir. Roma geleneğinden gelen uzanarak yemek yeme betimi devam etmektedir. Saint Apollinare Nuovo'da yer alan mozaikte, İsa'yı kafasındaki haçlı halesi ile ayırt etmek oldukça kolaydır. Codex Purpureus Rossanensis el yazmasında yer alan Son Akşam Yemeği sahnesinde yine İsa başında halesi ile ayırt edilmektedir. İki betimlemeye de İsa sahnenin soluna yerleştirilmiştir. Codex Purpureus Rossanensis'te, Saint Apollinare Nuovo'daki Son Akşam Yemeği sahnesine göre daha fazla ayırt edici özellik görülmektedir. İsa'nın hemen yanında betimlenen yaşlı ve sakallı figür Yuhanna'dır (Schiller, 1971: 31). Henüz İsa'nın göğsüne yaslanmış bir biçimde betimlenirse de İsa'ya dönük olarak resmedilmiştir. İsa'nın tam karşısında sedire uzanmış figür ise Petrus'tur. Petrus havarilerin lideri olması dolayısıyla sahneye İsa'nın tam karşısına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Sahnede ayrıca Yahuda da betimlenmiştir. Masanın ortasında yer alan ayaklı bir kâsenin içerisine elini uzatırken resmedilmiştir. Antik tipolojideki uzanarak yemek yeme geleneğinin devamlılığı bu üç örnekte çok net bir biçimde görülmekle birlikte 9-10. yüzyıllarda az da olsa devam etmiş ve sonrasında terk edilmiştir (Schiller, 1971: 32). Ayrıca erken Son Akşam Yemeği sahnesi örneklerde betimlenen masa ve yemek oldukça sadedir. Genellikle masanın ortasında yalnızca büyük bir kâse ve etrafında ekmekler bulunurken, kâsenin içinde balık dışında başka bir besin ya da sofrada başka materyale rastlanmamaktadır.

Görsel 2. Ravenna, Saint Apollinare Nuovo, mozaik, 6.yy, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: <https://giovannigardini.it/2015/10/21/appunti-sulla-raffigurazione-dellultima-cena-nella-basilica-di-santapollinare-nuovo/>

Görsel 3. Rossano, Codex Purpureus Rossonensis, fol.3r, minyatür, 6. yy., Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: <https://www.codexrossanensis.it/en/tables/>

9. ve 10. yüzyıllara ait Son Akşam Yemeği sahnesi betimlerinde Yahuda'nın havarilerin sonuncusu olarak masanın sağına yerleştirilmesi devam etmekle birlikte bazı sahnelerde abartılı bir biçimde sahnenin ön planına yerleştirildiği görülmektedir. Vatikan'da bulunan ve 9. yüzyıla tarihlendirilen BAV MS lat.9071 (Görsel 4.)'nolu el yazması buna en iyi örneklerden biridir. El yazması Roma Pallara, San Bastionello Kilisesi'nde yer alan bir freskonun kopyasıdır (Dobbert, 1981: 142). Yahuda arkaya doğru yaslanarak kâseden aldığı lokmayı ağzına götürür biçimde sahnenin önüne yerleştirilmiştir. Havarilerin dik bir biçimde *sigma* şeklindeki masa etrafında oturdukları görülmektedir. Bu el yazmasında antik gelenekten gelen uzanarak yemek yeme tasvirinin bırakıldığı görülmektedir. İsa'yı haçlı halesinden ve sofradaki yemeği kutsarken betimlenmesinden ayırt etmek mümkündür. Yahuda dışındaki diğer havarilerin kim olduğunu tanımlamak pek mümkün değildir. Ayrıca Son Akşam Yemeği sahnesine 9. yüzyıldan itibaren mimari öğelerin ve candelabrum adı verilen ayaklı kandilin yerleştirildiği görülmektedir. Sahnede kandilin kullanılıyor olması yemeğin akşam gerçekleştiğine dair bir göndermedir (Schiller, 1971: 32).

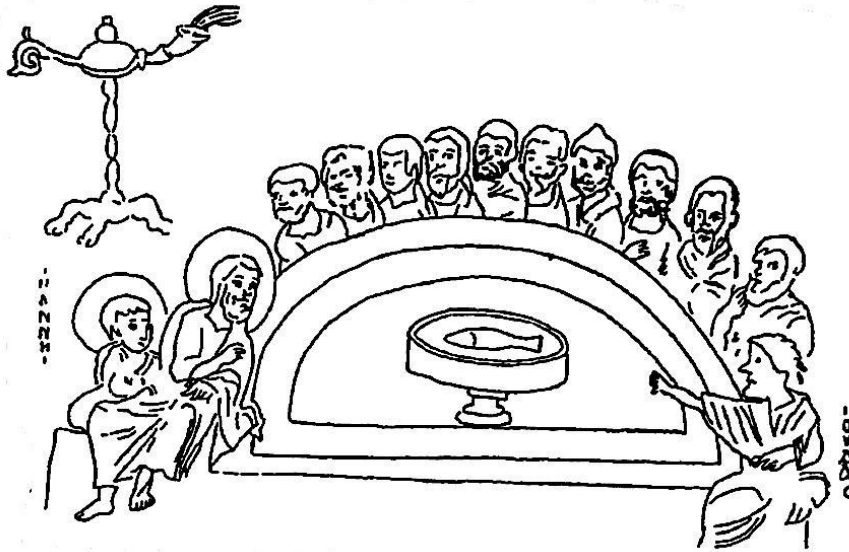
Görsel 4. Vatikan, BAV MS lat. 9071, fol. 237, 9.yy, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: Millet, 1960: 291

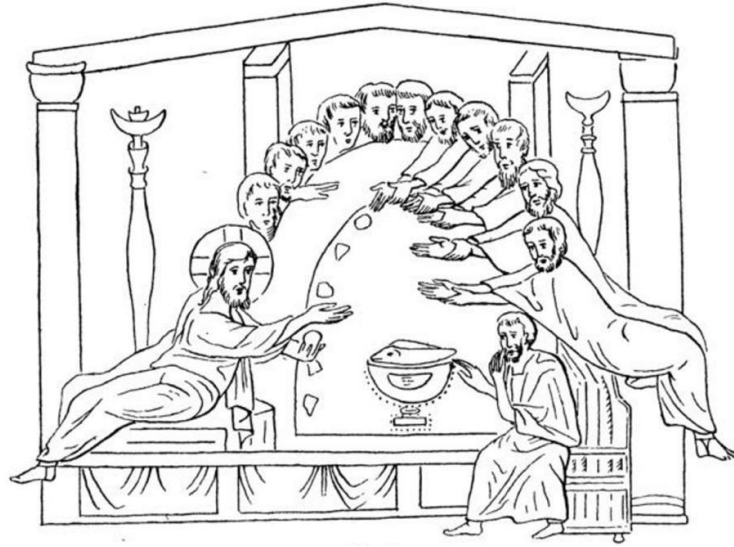
9. yüzyıla tarihlendirilen Moskova'da bulunan Hist. Mus. MS. D.129'nolu Cludov Psalterionu (Görsel 5.)'nda, Yahuda'nın havarilerin sonuncusu olarak sahnenin sağına yerleştirildiği görülmektedir. Yahuda masada bulunan kâseye elini uzatır biçimde tasvir edilmiştir. Tıpkı BAV MS lat. 9071'nolu elyazmasında olduğu gibi figürlerin antik tipolojideki uzanarak yemek yeme betimini bıraktığı görülmektedir. Bununla birlikte *sigma* şeklindeki masanın kullanımı hala devam etmektedir. Sahnede yine bir *candelabrum* betimine yer verilmiştir. Sahnenin solunda iki haleli figür bulunmaktadır. Elini takdis yaparken sakallı bir biçimde betimlenen figür İsa'dır. İsa'nın yanında oturan havari ise Yuhanna'dır. Yuhanna İncili'ndeki anlatıma göre (Yuhanna, 21:20); Son Akşam Yemeği'nde İsa'nın göğsüne yaslanarak İsa'yı ele verecek olan kişiyi soran havari Yuhanna'nın kendisidir. 9. ve 10. yüzyıllarda Yuhanna tam olarak İsa'ya yaslanır biçimde resmedilmese de İsa'nın hemen yanında betimlendiği örnekler bulunmaktadır. 10. yüzyıla tarihlendirilen ve St. Petersburg'da bulunan, Petropol gr. 21 (Görsel 6.) Trabzon kökenli bir Letionarium'dur (Zakharova, 2008: 59). El yazmasında yer alan Son Akşam Yemeği sahnesinde antik tipolojideki uzanarak yemek yeme geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Yahuda tıpkı BAV MS lat. 9071 no'lu elyazmasında olduğu gibi diğer havarilerden ayrılarak sahnenin önüne yerleştirilmiştir. Arka planda mimari öğelerle birlikte iki tane *candelabrum* bulunmaktadır. İsa haçlı halesi ile yine sahnenin solunda ayırt edilmektedir. Bu sahnede Yahuda ve İsa dışındaki figürleri tanımlamak mümkün değildir. Ayrıca 9-10. yüzyıllarda Yuhanna ve Petrus'un tipolojileri ve masanın etrafındaki konumları henüz belirli değildir.

Görsel 5. Moskova, Cludov Psalterionu, Hist. Mus. MS. D.129, minyatür, 9.yy, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: Millet, 1960: 289

Görsel 6. Leningrad, Petropol gr. 21, minyatür, 10.yy, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: Dobbert, 1891:199

11. yüzyıla tarihinden itibaren Yahuda'nın masanın etrafındaki yerinin ortaya doğru kaydığını görmek mümkündür. Bunun nedeni sahnenin sağına ve İsa'nın karşısına gelecek şekilde Petrus'un yerleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. 11. yüzyıla tarihlendirilen ve Londra'da bulunan Ms 40731'nolu Bristol Psalterionu (Görsel 7.)'nda yer alan Son Akşam Yemeği sahnesi, Yahuda'nın yerinin sigma şeklindeki masanın arkasına diğer havarilerin yanına alındığı örneklerden biridir. Bu sahnede her ne kadar diğer havarileri tanımlamak mümkün olmasa da Yahuda sofraya doğru uzattığı elinden kolayca ayırt edilmektedir.

Görsel 7. Londra, Bristol Psalterionu, Ms 40731, f. 69r., minyatür, 11.yy, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_40731_fs001r

Petrus'un sahnenin sağına ve tam İsa'nın karşısına gelecek şekilde yerleştirildiği iki 11. yüzyıl örneğini; Londra'da yer alan Ms. 19352 no'lu Theodore Psalterionu (Görsel 8.) (1066) ve Vatikan'da yer alan Barb. gr. 372 no'lu Barberini Psalterionu (Görsel 9.)'nunda yer alan Son Akşam Yemeği sahnelerinde görmekteyiz (Cormack, 2000: 59). Petrus 11. yüzyıldan itibaren İsa ile eş değer biçimde betimlenerek sofrada karşılıklı resmedilmektedir. Petrus'un İsa'ya ilk inanan havari olması ve İsa'nın ölümünden sonra havarilerin başına geçmesi dolayısıyla bu yerleşim şekli benimsenmiştir. Her iki örnekte de bu eş değerlilik vurgulanacak şekilde yalnızca İsa ve Petrus başlarında hale ile betimlenmiştir. Yahuda'nın yeri sigma şeklindeki masanın hemen arkasında diğer havarilerin arasına alınmıştır. Her iki el yazmasında da Yahuda'yı ihanetinin göstergesi olan sofraya doğru uzanan elinden tanımak mümkündür. Barberini Psalterionu'nda yer alan sahnede Theodore Psalterionu'ndan farklı olarak Yuhanna İsa'nın hemen yanında oturur biçimde resmedilmiştir.

Görsel 8. Londra, Theodore Psalterionu, Ms 19352, f.50v, minyatür, 11.yy (1066), Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_19352_f001r

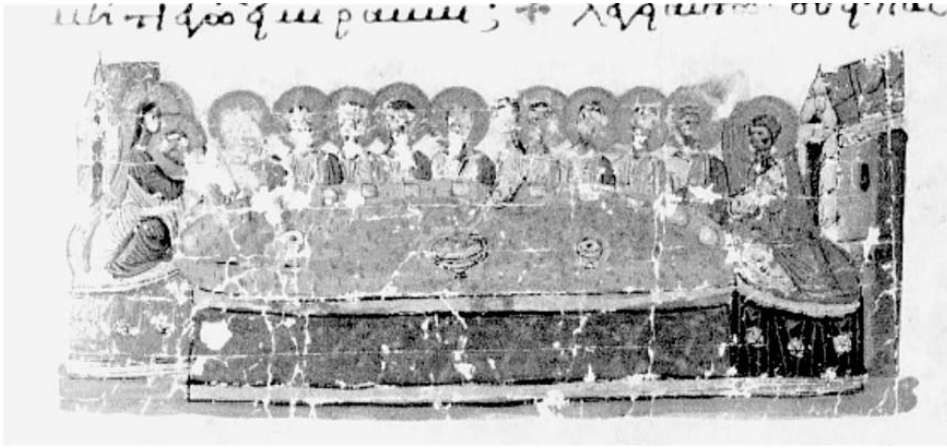
Görsel 9. Vatikan, Barberini Psalterionu, Barb. gr.372, f. 72r., minyatür, c.11. yy, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.372

Sahne de yer alan figürlerin özelliklerinin daha belirgin biçimde izlenebildiği bir 11. yüzyıl örneği, Paris'te yer alan Gr. 74 (Görsel 10.) no'lu el yazmasına ait Son Akşam Yemeği sahnesinde betimlenmiştir. İsa ile Petrus'un masanın iki ucunda sahneye hâkim bir şekilde yerleştirildikleri görülmektedir. Yahuda masanın arkasında havarilerin arasında yerini almakta ve sofraya elini uzatırken betimlenmektedir. Tüm havariler başlarında hale ile betimlenirken Yahuda ihanetinin bir göstergesi olarak başındaki haleden yoksun bırakılmıştır. Bu sahnede ayrıca Yuhanna'nın başını İsa'nın göğsüne doğru yasladığı net bir şekilde görülmektedir (Yuhanna, 13:24-25). Hosios Lukas Manastırı Kilisesi (Görsel 11)'nin kriptasında yer alan ve 11. yüzyıla tarihlendirilen Son Akşam Yemeği sahnesinin betimlendiği freskoda, yine İsa ve Petrus karşılıklı gösterilmektedir. Ayrıca hem Gr. 74 no'lu el yazmasında hem de Hosios Lukas'ta yer alan sahnede antik tipolojideki uzanarak yemek yeme geleneğinin tamamen terk edildiği görülmektedir. İsa ve Petrus sofrada dik bir biçimde oturarak resmedilmişlerdir. Bu örnekler incelendiğinde, Orta Bizans dönemi ile birlikte masada kullanılan malzemelerin daha zengin hale geldiği görülmektedir.

Görsel 10. Paris, Gr. 74, folio 82, minyatür, 11.yy'ın ilk çeyreği, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10722121j/f108.item.zoom>

Görsel 11. Yunanistan, Hosios Lukas Manastırı Kilisesi Kriptası, fresko, 11.yy, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: Chatzidakis, 1997:78

12. yüzyıldan itibaren Kanonik İnciller'de anlatılan ikonografik öğelerin Son Akşam Yemeği sahneleri üzerinde belirginleştiği görülmektedir. 12. yüzyıla tarihlendirilen Venedik, San Marco Bazilikası'nın hazinesine ait olan, Pala d'Oro (Görsel 12.) adı verilen mine işi ve Londra'daki Egerton Ms 1139 no'lu Melisenda Psalterionu (Görsel 13.)'nda yer alan Son Akşam Yemeği sahnelerinde bu öğeleri görmek mümkündür. Her iki örnekte de İsa ve Petrus sahneye hâkim bir şekilde karşılıklı yerleştirilirken, Yahuda havarilerin arasında elini sofraya doğru uzatırken betimlenmiştir. Yuhanna ise net bir biçimde İsa'nın göğsüne başını yaslarırken resmedilmiştir.

**Görsel 12. Venedik, San Marco Bazilikası, Pala d'Oro, mine, (13X13,4 cm), 12.yy (c. 1105),
Son Akşam Yemeği Sahnesi**

Kaynak: Hahnloser and Polacco, 1994: Tav.XXXI

**Görsel 13. Londra, Melisenda Psalterionu, Egerton Ms 1139, f.6r, minyatür, 12.yy (1131-
1143), Son Akşam Yemeği Sahnesi**

Kaynak: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=egerton_ms_1139_fs001r

13.yüzyıl örneklerinde de İsa, Petrus, Yuhanna ve Yahuda'nın sahnedeki yerleşimleri 12. yüzyıl örneklerinde olduğu gibi aynı şekilde kendi göstermektedir. Petrus'un 13. yüzyıldan itibaren yaşlı ve beyaz sakallı bir figür olarak betimlenmesi süreklilik kazanmış ve havarinin fiziksel tipolojisi de sahnedeki yeri ile birlikte oturmuştur. Bu dönemde yaygın olarak Yuhanna'nın genç bir figür olarak resmedildiği ve İsa'nın göğsüne yaslanırken yüzündeki acı ile betimlendiği görülmektedir. Bu özellikleri 13. yüzyıla tarihlendirilen, Paris, gr. 54 (Görsel 14.) no'lu elyazmasında ve Venedik'teki San Marco Bazilikası (Görsel 15.)'nda yer alan Son Akşam Yemeği mozağında izlemek mümkündür. San Marco Bazilikası'nda yer alan sahnede diğer Son Akşam Yemeği sahnelerinden farklı olarak dikdörtgen bir masa göze çarpmaktadır. Her ne kadar Hristiyan sanatı içerisinde Son Akşam Yemeği sahnelerinde dikdörtgen masa yaygın olarak kullanılsa da Bizans sanatı içerisinde antik geleneği takip eden *sigma* biçimindeki masa daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Bizans sanatı içerisinde dikdörtgen şeklindeki masaların en erken örneklerine Kapadokya Bölgesinde rastlanmaktadır (Loomis, 1927:82-88).

Görsel 14. Paris, gr.54, f. 96v, minyatür, 13. yy (1240 -1260), Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:T%C3%A9tra%C3%A9vangile_gr%C3%A9co-latin_-_BNF_Gr54_f96v_C%C3%A8ne.jpg

Görsel 15. Venedik, San Marco Bazilikası, mozaik 13. yy, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: Polacco, 1991:229.

14. yüzyıla tarihlendirilen Son Akşam Yemeği sahnelerinde, Orta Bizans dönemi sahnelerinde gördüğümüz oturmuş ikonografik yerleşim biçimlerinin bozulduğu, masanın etrafındaki figürler için yeni yerleşim yerleri tercih edildiği görülmektedir. 11. yüzyılda yaygın olarak Petrus'un İsa ile eş değer tutularak karşılıklı betimlenmesi ve masaya olan hâkimiyeti 13. yüzyıldan sonra ortadan kalkmıştır. 14. yüzyıldaki sahnelerde dikdörtgen şeklindeki masa yaygın olarak tercih edilmiş ve masanın üzerindeki malzemeler çoğaltılmıştır. Ayrıca mimari arka fondaki artış ile üç boyutluluk etkisinin arttığı ve daha gerçeğe yakın sahnelerin resmedildiği görülmektedir. Bu özelliklerden yola çıkarak 14. yüzyıl Son Akşam Yemeği sahneleri için gerçek bir yemek sofrası görünümündeki betimlemeler olduğunu söylemek mümkündür. Selanik Vlatadon Manastırı (Görsel 16.)'nda, yer alan 14. yüzyıla tarihlendirilen ikonada, sahne üzerindeki 14. yüzyıl değişikliklerini izlemek mümkündür. İsa yine sahnenin soluna yerleştirilmekle birlikte, Petrus'un İsa ile eş değer biçimde karşılıklı betimi ortadan kalmıştır. Yuhanna'nın betimi Yuhanna İncili'ndeki anlatımda olduğu gibi İsa'nın göğsüne yaslanırken gösterilmiştir. Yahuda masanın arkasına yerleştirilmiş ve diğer havarilerin arasında ihanetinin göstergesi olan sofraya doğru uzattığı eliyle ayırt edilmektedir. Sahnede köşeleri yuvarlatılmış bir dikdörtgen masa kullanılmıştır. Masanın üzerindeki malzemelerin zenginliği dikkat çekmektedir. Sahnenin arka planında kullanılan mimari öğeler ile sahneye üç boyutluluk kazandırılmıştır. Aynoroz'daki 14. yüzyıla tarihlendirilen Dokheiarion Manastırı (Görsel 17.)'nda yer alan Son Akşam Yemeği sahnesinde, daha önceki örneklerden farklı olarak İsa'nın masanın arkasına ve sahnenin tam ortasına gelecek şekilde yerleştirildiği görülmektedir. Hemen sağında ona doğru eğilmiş genç bir figür olarak betimlenen havari Yuhanna'dır. Yahuda ise haleden yoksun bırakılarak neredeyse tüm vücuduyla eğilmiş bir biçimde sofraya uzanırken resmedilmiştir. Sahnede kullanılan dikdörtgen masa, sofranın zengin bir biçimde betimlenmesi, havarilerin oturuş biçimleri ve mimari öğelerle sahneye üç boyutluluk etkisi verilmiştir. Sahnenin resmediliş şekli adeta Batı Sanatındaki Son Akşam Yemeği sahnelerini anımsatmaktadır.

Görsel 16. Selanik, Vlatadon Manastırı, ikona, 14.yy'ın ortası, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: Βοκοτόπουλος, 1995:115

Görsel 17. Aynoroz, Dokheiarion Manastırı, fresko, 14. yy, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: Vroom, 2007:220

4. KAPADOKYA BÖLGESİ'NDE BULUNAN İKİ ATİPİK SON AKŞAM YEMEĞİ SAHNESİ ÖRNEĞİ

Kapadokya Bölgesi'nde resim programlarında Son Akşam Yemeği sahnesi bulunan yirmi üç kilise bulunmaktadır.⁹ Bu kiliseler 9. ile 13. yüzyıllar arasına tarihlendirilmekle birlikte bölge içerisinde oldukça geniş bir alana yayılmaktadır. Bölgede Son Akşam Yemeği sahnesi bulunan kiliseler: Göreme 4A Kilisesi, Göreme 7 Tokalı Kilise (Eski Kilise), Göreme 7 Tokalı Kilise (Yeni Kilise), Göreme 19 Elmalı Kilise, Göreme 22 Çarıklı Kilise, Göreme 23 Karanlık Kilise, Göreme 29 Kılıçlar Kilisesi, Avcılar 13 Sarnıç Kilise, Büyük Güvercinlik Kilisesi (Nikephoros Phokas Kilisesi), Güllüdere No 4 Ayvalı Kilise, Arkhangelos Kilisesi, Sinassos Havariler Kilisesi (Pentekost Kilisesi), Hacı İsmail Dere No 2 Panagia Kilisesi, İçeridere Kilisesi, Gülşehir Karşı Kilise, Tatların I No'lu Kilise, Kokar Kilise, Pürenli Seki Kilisesi, Yılanlı Kilise, Bahattin Samanlığı Kilisesi, Ala Kilise, Balık Kilise, Mavrucan No 6 Haç Kilise'dir. Bölgede bulunan bu yirmi üç sahne üzerinde üslupsal ve ikonografik incelemeler yapmak makalenin sınırlarını aşmaktadır; bununla birlikte bölgede yer alan Son Akşam Yemeği sahneleri üslupsal açıdan farklılıklar gösterse de 9-13. yüzyıllardaki Bizans sanatında görülen ikonografik gelişim ve değişiklikleri takip etmektedir. Fakat her ne kadar bölgede ikonografik açıdan paralellik gösteren sahneler bulunsa da iki Son Akşam Yemeği sahnesi betimi oldukça dikkat çekicidir.

⁹ Bu tespit, "Kapadokya Bölgesi Bizans Dönemi Kiliselerinde Son Akşam Yemeği Konulu Duvar Resimleri" başlıklı yüksek lisans tez çalışmamız sırasında taranan kaynaklar ve arazi çalışmaları sonucunda ortaya çıkmıştır.

Ihlara Vadisi'nde yer alan bu iki kilise Son Akşam Yemeği sahnesi betimi açısından ünik birer örnek teşkil etmektedir. Örneklerden ilki Kokar Kilise (Görsel 18.)'de yer almaktadır. Kilisenin batı duvarında bulunan Son Akşam Yemeği sahnesi mezar şapeline geçiş yapmak amacıyla açılan kapı nedeniyle oldukça tahrip olmuş durumdadır. İsa dikdörtgen bir masanın soluna yerleştirilmiştir. Bir eliyle sofradaki yemeği kutsarken profilden resmedilmiştir. Yüzü tahrip olmasına rağmen haçlı halesi ve üzerindeki *himation* ile ayırt edilmektedir. Yahuda dışında diğer havarileri ayırt etmek imkansızdır. Sahnedeki tüm figürlerin yüzleri tahrip olmuştur. Yahuda sahnenin sağına gelecek şekilde diğer havarilerden ayrı ve alçakta betimlenmiştir. Yahuda'nın hemen arkasında bir çerçeve içerisinde Grekçe “ο δ(αί)μ(ω)νό Σελεφ(ου)ζέ” yani “demon/şeytan Selephouze” yazmaktadır. Günümüze fragmanlar halinde gelen sahnedeki şeytan betimini tahrip olduğundan görülmemektedir. Thierry (1963: 123) şeytan betimini, Yahuda'nın hemen arkasında ve yanık elbiseli bir figür olarak aktarmıştır.

Görsel 18. Kokar Kilise, fresko, Son Akşam Yemeği Sahnesi, 9. yüzyıl sonu - 11. yüzyıl başı

Kaynak: 2017 Kapadokya fotoğraf arşivi, Kalafat Yılmaz

İkinci örnek ise Yılanlı Kilise (Görsel 19)'nin Son Akşam Yemeği sahnesinde yer almaktadır. Bu sahne de günümüze fragmanlar halinde gelebilmiştir. Sahne kilisenin kuzey haç kolu duvarının alt bölümünde bulunmaktadır. İsa yine sahnenin soluna yerleştirilmiştir. Başındaki haçlı halesi ve sofrayı takdis ettiği elinden ayırt edilmektedir. Bu sahnede aynı şekilde Yahuda dışındaki havarileri betimlemek mümkün değildir. Yahuda, İsa'nın karşısına sahnenin sağına yerleştirilmiştir. Diğer havarilerden ayrılarak daha alçakta ve önde resmedilmiştir. Her ne kadar sahne tahrip olmuş olsa da Yahuda'nın sofrada bulunan ayaklı bir kadehe doğru elini uzattığı görülmektedir. Sahnenin sol üst köşesinde çerçeve içerisinde Grekçe, “Τ(οῦ) δ(εῖ)πν(ου) σ(ου) τ(οῦ) μυστ(ι)κ(οῦ) σήμερον υ<ι>έ Θ<εο>ῦ κ(οι)ν(ω)νό<ν> με παράλαβε. Ο ἐ<μ>βάφας τὴν χ(εῖ)ρα ἐν τῷ τρ(υ)βλίω μετ' ἐμέ [οῦ] τός με παραδ(ώ)σ(ει). Ὁ δ(αί)μ(ω)ν ὁ Παρακροητ...” yani “Tanrının oğlu bugün beni kutsal yemeğine katılımcı olarak al. Elini yemeğe götürən kişi bana ihanet edecek. (İtaatsizlik şeytanı).”, yazmaktadır. Thierry (1963: 104), yazıtta yarım kalan ve şeytanı betimleyen kelimeyi Fransızca “İtaatsizlik” şeytanı olarak çevirmiştir. İsa'nın hemen arkasında kanatlı bir figür bulunmaktadır. Figürün hemen üzerine gelecek şekilde ayrı bir çerçeve içerisinde Grekçe “ο δ(αί)μ(ω)νό Σελεφ(ου)ζέ” yani “demon/şeytan Selephouze”, yazmaktadır. Üzerindeki yazıttan da anlaşıldığı üzere bu kanatlı figür şeytan betimidir.

Günümüzde şeytan betiminin yalnızca kanat kısmı görülse de Jolivet-Lévy (Görsel 20.)'nin (2001: 220) yapmış olduğu sahne çiziminde figürün ayak kısmı da görülmektedir. Çizim üzerinden incelediğimizde şeytan figürünün küçük boyutlu, kanatlı ve havada resmedildiği görülmektedir. Her iki örnekte de Son Akşam Yemeği sahnelerinde şeytanın betimlenmiş olması, sahnede bulunan yazıtlarda şeytanın isminin "Selephouze" olarak geçmesi, Bizans sanatı içerisinde rastlanmayan bir betimleme şeklidir. Bu özellikleriyle Kokar ve Yılanlı Kilise'de bulunan Son Akşam Yemeği sahneleri diğer benzer sahnelerden ayrılan iki ünik örnektir.

Görsel 19. Yılanlı Kilise, fresko, Son Akşam Yemeği Sahnesi, 9. yüzyıl sonu - 11. yüzyıl başı

Kaynak: 2017 Kapadokya fotoğraf arşivi, Kalafat Yılmaz

Görsel No 20. Yılanlı Kilise, çizim, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: Jolivet-Lévy, 2001:220

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bizans sanatı içerisinde Son Akşam Yemeği sahneleri ökaristiyi vurgulayan litürjik yemek teması dışına çıkmamaktadır. Günümüze ulaşabilmiş Son Akşam Yemeği sahnelerinden hareketle, Bizans sanatında Son Akşam Yemeği sahnesi ikonografisinin Sinoptik İnciller'deki anlatıma göre şekillendiği görülmektedir (Matta, 26:17-29; Markos, 14:12-26; Luka, 22:7-38). Bu nedenle betimlenen sahnelerde şeytan tasviri tercih edilmemektedir. Her ne kadar Luka İncili'nde 'Yahuda ve içine giren Şeytan' şeklinde bir anlatım bulunsa da şeytan Son Akşam Yemeği

sahnesinin aktarıldığı bölümde geçmemektedir (Luka, 22:3). Kanonik İnciller'de İsa'nın havarileri ile birlikte yediği son yemek olarak aktarılan anlatım içerisinde şeytandan bahseden İncil Yuhanna'dır. Sinoptik İnciller'deki anlatımdan farklı olarak Yuhanna İncili'nde, İsa kendisine ihanet edecek olanı, "Lokmayı batırıp kendisine vereceğim kim ise odur." (Yuhanna, 13:26), diyerek açıklamıştır. Sonrasında İsa lokmayı batırıp Yahuda'ya vermiştir. "Lokmadan sonra, o vakit Şeytan onun içine girdi." (Yuhanna, 13:27), ifadesi ile Yahuda'nın ihanetinin sebebi, içerisine giren "şeytan" ile açıklanmaktadır. Bu açıklamaya göre İhlara Vadisi'nde yer alan Kokar Kilise ve Yılanlı Kilise'deki Son Akşam Yemeği sahnelerinin Yuhanna İncili'ndeki ikonografik anlatımı takip ettiği anlaşılmaktadır. Ne yazık ki şeytan tasviri her iki kilisede de günümüze tam olarak ulaşamamıştır; bu nedenle şeytan figürünü tamamıyla betimlemek mümkün değildir. Fakat Paris Fransız Milli Kütüphanesi'nde bulunan MS Copte 13.fol.76v. (Görsel 20.), 13. yüzyıl Kıpti bir el yazmasındaki Son Akşam Yemeği sahnesinde görülen şeytan figürü bu çalışmaya referans olabilir (Millet, 1960: 291). Burada şeytan figürü sahnenin sağına yerleştirilmiş olan Yahuda'nın kulağına bir şeyler fısıldar biçimde tasvir edilmiştir. Bu Kıpti el yazmasındaki şeytan betimi figürün nasıl tasvir edildiği ile ilgili önemli veriler sunmaktadır. Didron'un aktardığına göre (1847: 190); Atina'da Hadrianus Kütüphanesi'nin kapısının hemen yanında yer alan kilisenin Son Akşam Yemeği sahnesinde de bir şeytan betimi bulunmaktaydı. Bu kilisede şeytan Yahuda'nın halesi üzerine yerleştirilmiş ve Yahuda'nın kulağına bir şeyler fısıldayan siyah küçük bir figür olarak betimlenmekteydi; ancak kilise günümüzde yok olduğu için bahsedilen sahneyi görmek mümkün değildir.

Görsel 21. Paris, MS Copte 13.fol.76v. el yazması, 13. yy, Son Akşam Yemeği Sahnesi

Kaynak: <https://imagineinmei.blogspot.com/2014/07/man-or-woman-6-st-john-evangelist-or.html>

Sonuç olarak bu çalışma kapsamında tarafımızdan yapılan incelemelerde Bizans sanatı içerisinde günümüze ulaşabilmiş Kokar Kilise ve Yılanlı Kilise'de yer alan Son Akşam Yemeği sahneleri dışında şeytan betimine rastlanmamıştır; bu durumda Kapadokya Bölgesi'nde yer alan söz konusu iki Son Akşam Yemeği sahnesi, seçilen ikonografi dolayısıyla Bizans Sanatı'nda ayrı bir yere sahip olmakla birlikte atipik örnekler olarak tespit edilmiş ve ortaya konulmuş bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Acara, M. (1998). Bizans Ortodoks Kiliselerinde Liturji ve Liturjik Eserler. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 183-201.
- Βοκοτόπουλος, Π. (1995). *Βυζαντινές Εικόνες Ελληνική Τέχνη*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Chatzidakis, M. (1997). *Hosios Loukas Byzantine Art in Greece*. Athens: Melissa Publishing House.
- Cilalı, O. (1997). Havari. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16, 513-516.
- Cormack, R. (2000). *Byzantine Art*. New York: Oxford University Press.
- Didron, M. (1847). *Manuel D'Iconographie Chrétienne*. New York: Burt Franklin Research & Source Works Series # 45.
- Dobbert, E. (1891). Das Abendmahl Christi in der bildenden Kunst bis gegen den Schluss des 14. Jahrhunderts. *RepKunstW*, 14, 175-203; 451-462.
- Hahnloser, H.R., & Polacco, R. (1994). *La Pala D'oro Il Tesoro Di San Marco*. Venice: Canal&Stamperia Editrice Venezia.
- Jolivet Lévy, C. (2001). *La Cappadoce médiévale: Images et spiritualité*. Saint-Léger-Vauban.
- Kitabı Mukaddes. (2006). *Eski ve Yeni Ahit*. Beyoğlu, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Loomis, L. H. (1927). The Table of the Last Supper in Religious and Secular Iconography. *Art Studies*, 5, 71-88.
- Millet, G. (1960). *Recherches sur L'Iconographie De L'Évangile Aux XIVe, XVe et XVIe Siècles*. Paris: Éditions E. De Boccard.
- Polacco, R. (1991). *San Marco La Basilica D'oro*. Milano: Berenice.
- Schiller, G. (1971). *Iconography of Christian Art (Vol. I-II)*. (J. Seligman, Çev.). London: Lund Humphries.
- Taft, R. F. (1991). Eucharist. Kazhdan, P. A. (Ed.). In *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Vol. 2, 737-38). New York: Oxford University Press.
- Thierry, N., & M. (1963). *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce: Région du Hasan Dağı*. Paris.
- Ulutürk, M. (2005). *Hiristiyanlık'ta Havarilik*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya.
- Vroom J. (2007). The Changing Dining Habits at Christian's Table. L. Brubaker & K. Linardou (Ed.), In *Eat, Drink, And Be Merry (Luke 12:19): Food and Wine in Byzantium (191-222)*. England: Ashgate Variorum.
- Zakharova, A. (2008). The Trebizond Lectionary (Cod. Gr. 21 and 21a) in Russian National Library, Saint Petersburg and Byzantine Art After The Macedonian Renaissance. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Περίοδος Δ', Τόμος ΚΘ', 59-68*.

İNTERNET KAYNAKLARI

- <https://giovannigardini.it/2015/10/21/appunti-sulla-raffigurazione-dellultima-cena-nella-basilica-di-santapollinare-nuovo/> (Erişim Tarihi: 24.03.2024)
- <https://www.codexrossanensis.it/en/tables/> (Erişim Tarihi: 24.03.2024)
- http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_40731_fs001r (Erişim Tarihi 18.04.2017)
- http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_19352_f001r, (Erişim Tarihi 18.04.2017)
- https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.372 (Erişim Tarihi: 24.03.2024)
- <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10722121j/f108.item.zoom> (Erişim Tarihi: 24.04.2024)
- http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=egerton_ms_1139_fs001r (Erişim Tarihi 18.04.2017)

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:T%C3%A9tra%C3%A9vangile_gr%C3%A9co-latin_-_BNF_Gr54_f96v_C%C3%A8ne.jpg (Erişim Tarihi: 24.04.2024)

<https://imaginemdei.blogspot.com/2014/07/man-or-woman-6-st-john-evangelist-or.html>
(Erişim Tarihi: 28.04.2024)

* * * * *

Çatışma Beyanı: Bu çalışmada taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluş arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve Teřekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni: Bu alışma etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makale tek yazarlıdır.